

MESTERHÁZI MIKLÓS

Eltévedt írás eltévedt publikumnak John Toland tanulmánya elé

Eltévedt írás ez a bosszúság (meg a csodálat meg a szobafogság) okán a magam mulatságára lefordított darab John Toland – nem a *Magyar Filozófiai Szemle* lapjain kellene találkoznod vele, Nyájas Olvasó (mindazonáltal nem mulaszthatom el: köszönet a szerkesztőknek, hogy közlik): ha van publikum, amelyet tán nem szükségeltetik fölvilágosítani arról, „hogya a zsidók távolról sem kóros daganatok vagy kinövések (mint azt némelyek vélni szeretnék), nem haszontalan tagjai a köznek, nem gonosz lények vagy veszélyes népség semmiképp sem, hogy éppoly engedelmesek, békések, hasznosak és jóravalók, mint bárki más”, a *Szemle* publikuma az. Tán a hirdetőoszlopokon volna a helye, ha elférne, de belátom, nem fér, nemcsak a terjedelme miatt nem, hanem mert azokat elfoglalták más, nem épp a 17. század végi – 18. század eleji szabadgondolkodók szellemében fogant üzenetek (amikor a fordítás készült, a bevándorlókról, most épp, amikor megjelenik, a járványról, ordító részvétlenséggel erről is, amarról is).

Gondolom, ott, hirdetőoszlopokon látná viszont írását a szerző, John Toland (1670. november 30. – 1722. március 11.) is a legszívesebben: nem az asztalfióknak, nem is valami katedra reményében írta, amit írt, hanem mert „kötelessége minden embernek, amennyire csak tud, akár jó tanáccsal, akár iparkodásával hozzájárulni egész nemének s kivált családjának a jólétéhez, s különösképp amaz ország vagy társadalom biztos és virágzó állapotához, melyhez közvetlenül tartozik, s amelynek boldogulásában a magáé is oly szükségszerűen érintve van”, „fogékony lévén e kötelezettség iránt”. Kevésbé patetikusan: mert politikai filozófus volt és vallásfilozófus, bár nem igazán a szisztematikus gondolkodók fajtájából (ha ez netán szemrehányásnak hangzanék, nem annak szántam), talán mert „tele volt a feje az olvasmányaival, elődeinek eszméi kis foszlányokban, foltokban föltűnnek mindenben, amit ír” (Hazard 1973. 177), de legfőképp mert szabadgondolkodó volt, stílusban, megszólalásban, a műfaj megválasztásában mindazzal, ami akkor, amikor az, hogy szabadgondolkodó, igazán jelentett valamit, együtt járt a dologgal. Afféle utcai harcos volt – pamfletek, vitairatok sokasága került ki a keze alól, és persze, hogy nem volt idegen tőle a gúny, ironia, szerepjáték, tettetett alázat és hamis bók –, és mint ilyen, első ránézésre leg-

alábbis, nehezen kifürkészhető. „Átolvastam, oly figyelmesen, amilyen figyelmesen csak képes voltam, Lord Shaftesbury uram, Collins úr, Toland úr, Tindal doktor és néhány kevésbé jeles szerző ünnepest munkáit – panaszkodik Philip Skelton a deizmust leleplező munkájában 1749-ben –, és megütközésemre bár érzékelem, mi az, amit le akarnak dönteni, de azt már képtelen vagyok ugyanilyen könnyen felismerni, mi az, amire törekszenek, túl azon, hogy a természet vallását és törvényeit rekkommendálják a kinyilatkoztatás helyett; és hogy olvasók abból szedegethetik össze esetenként, mit is állítanak, hogy mi az, amit tagadnak” (Skelton 1749. 1. kötet. 41). Még az sem tűnt kétségbevonhatatlannak mindenki szemében, hogy ír (Donegal megyében született, Írországbán), vagy legalábbis Jeremiah Newman püspök szemében nem tűnt annak, mert az olyasfajta eretnek gondolatok, amilyeneket Toland fejtegetett, ha már muszáj valamilyen tradícióhoz tartozni, szerinte sokkal inkább mutatják őt angol, mintsem ír gondolkodónak.¹ Akárhogy is, voltaképp nem oly nehéz az irodalmi csínyek és politikai provokációk mögöl – „született bajkeverő volt és botrányhős” – kihallani, miben is hitt Toland megingathatatlanul: „fejébe szállt az »ész«” (Hazard 1973. 177). Vagyis a meggyőződés (szkeptikusabb olvasók kedvéért: balítélet), hogy az igazság minden égöv alatt ugyanúgy hangzik, meg hogy mindenképp jobban járunk, ha érvekre hallgatunk, és merünk hinni a szemünknek, mint ha másokat engedünk gondolkodni helyettünk, másokat, akiket tán nem is oly tisztességes szándékok vezetnek, mint hirdetik. Ezen a ponton kicsit bonyolódik a kép: az ész jámbor feltevéseihez kalandosabb hipotézisek társulnak egy őseredetű, de a történelem során a hamisítás, babona és érdek martalékává lett vallássosságról, egyáltalában, a valaha az ember által birtokolt bölcsességről, amelyet elveszejtett az „álszentek összeesküvése”. (Az ősi bölcsesség dicséretének egy változatából ízelítőt ad az *Érvek a zsidók honosítása mellett* 1714-es kiadása is, a vitáit végén pár oldalt közölve a *Nazarénusból*.)² Persze konspirációs elméleteket szólni a 17. század végén – 18. század elején, az egy kicsit más volt, mint ahogy a konteókról mi megemlékezni szoktunk – „Toland nem rugaszkodott el a valóságtól, ha a konspiráció fogalmaiban gondolkodott a politikáról akkor, ami-

¹ Az (1985-ben [!] megeseett) incidensről lásd Kearney 1996. 211–214.

² „Jól tudod (Uram), ígértem azoknak, akik iránt a legnagyobb tisztelettel vagyok, egy *Respublica Mosaicát*, avagy *Mózes köztársaságát*, melyet végtelenül csodálok, jobban csodálok a kormányzat mindama formáinál, melyek valaha is léteztek, akár egykor a tényleges gyakorlatban, mint a régi spártaiaké vagy rómaiaké és ma a velenceieké, akár csupán ideaként léteztek, mint Platón *Atlantisz*a vagy Sir Thomas More *Utópiája* s az effélék. [...] Emlékezhetsz rá, azt állítom, a Mózes megadta terv sohasem öltött egészen testet, voltaképp a tökéletesség mégoly csekély fokán sem Júdeában; és hogy ha ez valaha is megtörténnék, utóbb sohasem volna lerombolható, nem rombolhatná le sem alattvalók belső zendülése, sem külső ellenség ereje, ami annyit tesz, hogy *halhatatlan kormányzat* volna, holott a kormányzatra úgy tekintenek, mint a természetben a leginkább fordulatoknak kitett valamire. De azt nem mondtam el neked, vajon ezt a változtathatatlanságot Isten valamiféle ígéreterre vagy csodálatos közbeavatkozására alapoztam-e, vagy magának a formának belső természetére és alkatára, legyen eredete bármilyen, tetszésed szerint.” Toland 1714. 1–2.

kor az állam palotaforradalmakkal, inváziós félelmekkel, gyilkosságokkal, börtönnel és lemondatással megszerezhető zsákmánynak számított” (Brown 2012. 19) – (s tán arról sem illik megfeledkezni, hogy az a fajta történetírás, amely társadalmi csoportok érdekeivel, gazdasági trendekkel és más effélékkel kezdte magyarázni a dolgok folyását, még nem volt föltalálva). De vélekedjünk bárhogy is a konspirációs elméletek magyarázóerejéről úgy általában, akiket Toland az *Érvekben* támad, aligha tűnhettek másnak, mint álszentnek olyasvalaki szemében, aki Locke meg valamelyest Spinoza (és Bayle, esetleg Bruno) eszméinek vonzásában gondolkodott – nagyra aligha tarthatta azokat, akiknek félelmét a jövővénytől és elnyert politikai jogaiktól azzal kellett csitíttatnia (nem minden harapós gúny nélkül), hogy „a nemzeti egyháznak sincs oka attól tartani, hogy a zsidók velük osztozkodni jönnének az egyházi javadalmakon; úgyhogy az egyetemet elhagyó egyetlen jelölt vagy várományos sem kell azon buzgólkodjék ebből az alkalomból, hogy kirekessze a zsidókat a nemzetből (mint valaha a disszenterekkel tették kirekesztendő őket az egyházból), ki ne akolbólítsa őt valami levita a parókiáról, vagy meg ne fossza a zsíros püspöki hivataltól egy rabbi”. Meglehet, túl sok mindenben szimatolt összeesküvést – az orvosokban sem bízott a céh belső viszályai és titkolódzása miatt, halálos ágya mellett az asztalon egy *Diatriba contra Medicos* című traktátus hevert –, de ha ez ellenvetés, „baj van veled, mert [...] voltak ellenségei, és el is akarták hallgattatni. Cenzúrázták, megfenyegették, el is páholták, mert kinyitotta a száját. Műve valami nagyon kínszat mesél el a korról, amelyben élt: a félelem, féltékenység és paranoia koráról, amelyben virágoztak a konspirációs elméletek, és néha igaznak bizonyultak; a korról, amely nagyon is hasonlít a miénkre.” (Brown 2012. 19.)

Majdhogynem föltérképezhetetlenül gazdagok (történeti anyag és eszmék tekintetében) Tolandnak a kereszténységet, a hit racionális magvát, az apokrif hagyományt (és ennek fonákján a bigottságot, hamisítást, babonát) s más efféléket tárgyaló (és nem melleleg elképesztő olvasottságról árulkodó) írásai,³ melyekkel oly sok ellenségre sikerült szert tennie – aminek tán volt némi szerepe abban, hogy „sehogy sem tudott megszabadulni a felületesség, megbízhatatlanság és sarlatánság bélyegétől, amely rajta ragadt élete utolsó napjaiig” (Israel 2001. 610) –, és amelyek óvatos becslés szerint sem kevésbé járultak hozzá ahhoz, hogy a 18. század kezdett valahogy egészen másképp gondolkodni hitről, szentírásról, írásmagyarázatról, mint az effélékről korábban gondolkodott a világ.

³ Tán elég illusztrációként a *Nazarénus* teljes címét idéznem: *Nazarénus, avagy a zsidó, pogány és mohamedán kereszténység. Benne Barnabás ősi evangéliumával és a mohamedánok modern evangéliumával, amelyet ugyanannak az apostolnak tulajdonítanak, az utóbbi evangélium ez alkalommal válván ismertté a keresztények körében. Valamint a kereszténység eredeti tervezetével, időnként a nazarénusok történetén keresztül megmagyarázva, miáltal öröndetes módon berekeszthetők az erről az isteni (ám nagyon is eltorzult) intézményről folyó különböző viták. Kitérve továbbá a négy evangélium egy ír készíratára, valamint a keldeekre [Keldees, szokásosabb formában: Culdees] (egy laikus vallási rendre) Worcester két utolsó püspöke ellenében – és ezt még három kisebb traktátus követi a függelékben.*

De nemcsak filológusi érdemei (a *Nazarénus*ban pertraktált ír kéziratot ő ásta elő valahol Hollandiában) és irdatlan olvasottsága érvelnek Toland mellett, ha netán érvelni kell – és volt, hogy kellett (volna): „Az elmúlt negyven évben születettek közül ki olvasta egyetlen szavát is Colinsnak [sic], Tolandnak, Tindalnak, Chubbnak vagy Morgannak, s a magukat szabadgondolkodónak nevező egész társaságnak?” – fölényeskedett Edmund Burke a század végén⁴ –, hanem épp ami olyan viszolyogtatóvá tette fajtáját Burke szemében, a bigottság, az álszent fecsegés és a sötét machinációk gyűlölete a köz egyéb dolgaiban is. A vallástörténész és vallásfilozófus Toland elfogulatlansága persze kellett ahhoz, hogy az *Érvek* megszülessék, de a szóban forgó írás elsősorban a kozmopolita és (bár hajlandó volt rábiccenteni a Hannover-ház uralmára a békesség kedvéért) republikánus politikai gondolkodó munkája, aki megpróbálta rászorítani honfitársait a szégyenkezésre (Pincus 2016. 107), szemükre lobbantva az embertársaik ellen elkövetett bűnöket és ostobaságukat (no igen, a „magát szabadgondolkodónak nevező társaság” nem volt épp nyúlászívű). Történészek ma nyilván semmi meglepetést nem találnak az *Érvek*ben, ha csak azt nem, milyen pontos képet fest a szerző a hajdani szép napokról (talán csak a Temze torkolatában hagyott hajó története olyasmiről, ami, meglehet, legenda) – persze a történészek tudják azt is, hogy ami Angliában történt, azt előbb-utóbb színre vitték Európa minden országában tévedhetetlenül –, de aki az angol történelmet legföljebb Shakespeare királydrámáiból ismeri (és aki, mint e sorok szerzője, azok közt sem igazán tud rendet tartani), annak azért távra marad a szája (holott hát Shakespeare sem bánt kíméletesen a dicső történelemmel). Dióhéjban (a részletek Tolandnál): tán éltek zsidók Angliában korábban is (bár erre nincs bizonyíték), voltaképp Hódító Vilmos hozta őket át a szigetre Rouenből, ahogy tették aztán más uralkodók is, merthogy a korona inkább szerette volna pénzben élvezni a jövedelmeit, mint mindenféle limlomban; a király szolgálatában (afféle adószedőkként és fejőstenekként) némely privilégiumok fejében szépen a malomkövek közé is szorultak, idővel csak aközött választhatván, ki verje ki a fogukat, a tömeg, amely nem kedvelte az adószedőket, vagy a király, aki csak a pénzükért kedvelte őket – a király szolgálóiként az uralkodó bármikor adót vethetett ki rájuk, magas tetszése szerint –, addig-ameddig: I. Eduárd 1290-ben (ez alkalmából újfent gondosan kifosztva) kisöpörtc őket az országból. 1655-ig, amikor az amszterdami Manaszé ben Izrael rabbi közbenjárására Cromwell újra nem engedélyezte a zsidók letelepedését (bár Cromwellnek nem sikerült erről a formális döntést is kicsikarnia), csak kikeresztelkedett zsidók akadtak Angliában (a számukat Toland, meglehet, túlbecsüli), köztük Londonba menekült marranók. Bár 1655 után kezdtek visszaszivárogni Angliába (III. Vilmos 1700-ban egyiküket még lovagá is ütötte), Toland vitairatára áll, amit valaki (Hume-ra utalva) mondott róla, tudniillik hogy halva született gyermekként került ki a nyomdából: nem sok

⁴ Burke 1990. 181 – a bekezdés folytatása sem szívderítőbb.

fogantja volt. A zsidók honosításáról szóló törvény 1753-ig várattott magára, és 1754-ben a toryk ellenállása miatt vissza is vonták, nem sokkal többet meghagyva belőle, mint a szabad vallásgyakorlás jogát (de legyünk méltányosak: a római katolikusok vagy a disszidentek sem voltak teljes jogú állampolgárok).

Vehetnénk olybá is talán, nem igazán szerencsés elvi megfontolások mellé, afféle segédcsapatként, gyakorlatiakat szegődtetni (csak gyengülnek így az érvek), márpedig Toland él ezzel a fogással: sűrűn hivatkozik arra, hogy a zsidók, minthogy értik a dolgukat (értenek a mesterségekhez, a kereskedelemhez, a pénzügyekhez), hasznára lesznek hát Angliának, ám hadd védjem meg az *Érvek* szerzőjét (ha netán rászorulna). Egyrészt – Toland utal rá, a szerencsétlenül járt „pfalziakra” – az ígéret földjéből, ha közbeszól az üzlet (meg a bürokratikus ostobaság), könnyen lesz nem is a legjobb fajta munkaközvetítő iroda; a *Foreign Protestants Naturalization Act*, amellyel Anna királynő alatt Anglia menedéket kínált a háború, vallási üldöztetés és nyomor elől menekülő (nemcsak) pfalziaknak, tán azért született, mert a parlament a gazdaság felvirágoztatását várta tőlük, talán eleve inkább a gyarmatokra szánták őket, mindenesetre nem igazán váltotta be a jövevények reményét, hogy ölelő karok fogadják az érkezőket: ronda viták várták őket, majd a tengeren túl robot. (Érdekes kérdés: hova vonulunk ki majd mi, nem lévén immár – politikailag, nem fizikai értelemben – „üres” hely, ha már mind fölöslegesek leszünk, mondjuk, mert az intelligens gépek intelligensebb filozófiai dolgozatokat írnak nálunk – végül is hol van az megírva, hogy a fölöslegesség csak a kékgallérosokat fenyegeti?)

Másrészt a pfalziak dolga csak mellékszál, a merőben pragmatikusnak tűnő érv valójában nem az. Egy olyan kor szelleme érződik ki az *Érvekből*, amelyik hitt abban, hogy „semmi sem hasznosabb az embernek léte fenntartására és az élet észszerű élvezetére, mint az észtól vezetett ember”.⁵ Mi meg, szügyig ostoba etnikai konfliktusokban, süketen a gyökereken élő eszelősök ordításától, hunyorogva bámuljuk, milyen átkozottul fennköltlen tudtunk gondolkodni 207 évvel ezelőtt. És szívesen kérdeznénk Tolandtól: hát mi lesz ebből, tekintetes úr?

IRODALOM

- Brown, Michael 2012. *A Political Biography of John Toland*. London, Pickering & Chatto.
 Burke, Edmund 1990. *Töprengések a francia forradalomról*. Ford. Kontler László. Budapest, Atlantisz.
 Hazard, Paul 1973. *The European Mind. 1680–1715*. London, Penguin.
 Israel, Jonathan 2001 *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity. 1650–1750*. Oxford, Oxford University Press.

⁵ Benedictus de Spinoza: *Etika*. Az etika IV. része. Az emberi szolgálásról, vagyis az indulatok erejéről, Függelék, 9. főtétel (Spinoza 1979. 343).

- Kearney, Richard 1996. John Toland: An Irish Philosopher? In: Philip McGuinness – Alan Harrison – Richard Kearney (szerk.) *John Toland's Christianity not Mysterious. Texts, Associated Works and Critical Essays*. Dublin: Lilliput Press.
- Pincus, Alaina Rachelle 2016. 107. *Jewish Toleration, Assimilation, and Citizenship in the British Imagination. 1655–1755*. Dissertation, University of Illinois at Urbana-Campaign.
- Skelton, Philip 1749. *Ophiomaches, or Deism Revealed*. 2. kiad. London: A. Millar. 1. kötet. 4t1.
- Spinoza, Benedictus de 1979. *Étika*. Ford. Szemere Samu. Budapest, Gondolat.
- Toland, John 1714. Two Problems, Historical, Political, and Theological, concerning the Jewish Nation and Religion. In uő: *Nazarenus, or Jewish, Gentile, and Mahometan Christianity*. Appendix. London, J. Roberts.